

MISCELLANEA

DE REISGIDSEN VOOR BELGIE EEN AANLOOP TOT REPERTORIERING

door

Marc **CONSTANDT**
Licentiaat Geschiedenis R.U.G.

De reisgids omschrijven we als een praktisch handboek dat de gebruiker moet toelaten zelfstandig een toeristische uitstap in de betrokken regio te ondernemen. Hieruit volgt dat de huidige lezer van oude reisgidsen het beeld kan oproepen waarmee ons land toender-tijd, voornamelijk in het buitenland, toeristisch werd verkocht. Een echt tijdsdocument dus. Die toeristen waren bij voorbaat reeds be-hept met een bepaald idee vooraleer ze over de grens trokken. Die voorstelling werd opgebouwd door voorafgaandelijke lectuur van de geschiedkundige en kunsthistorische schetsen die in de voornaamste gidsen werden aangeboden.

Trouwens, kunst, meer bepaald zoals ze in de musea te bewonde-ren valt, vormt een argument om de toerist aan te lokken. Het voor-beeld van Brugge bewijst dat zonneklaar. Zo kunnen de gidsen, die hieraan ruime aandacht besteden, een belangrijk element uitmaken voor de studie van ons museologisch verleden.

Ook andere bezienswaardigheden, zoals merkwaardige gebouwen, de zee, groenzones, waren toeristische troeven en werden bijgevolg in de reisgidsen doorgelicht. Het is wellicht niet uitzonderlijk dat de toerist met de gids in de hand vrij slaafs het daarin voorgestelde programma afwerkte. In ieder geval komen we hierdoor te weten wat op het gegeven moment als de toeristische toppers van een bepaalde plaats beschouwd werden.

Dat de reisgidsen de veranderingen in de toeristische plaatsen wel volgden, kan bewezen worden met het voorbeeld van de Eerste Wereldoorlog. Die bracht een aantal verschuivingen en nieuwe toeristische trekpleisters mee, doordat na de wapenstilstand de relictien van de oorlog druk werden bezocht. Welnu, we konden constateren dat én speciale gidsen (1) én speciale hoofdstukken in sommige traditionele gidsen aan die nieuwe trend tegemoet kwamen. We kunnen dus stellen dat de gidsen onmisbaar zijn bij de studie van de historische dimensie van het toerisme.

Daarnaast wordt vooral de horeca — toerisme valt of staat immers grotendeels met de verblijfsmogelijkheden — zorgvuldig voorgesteld. De naam van de inrichting en de prijzen worden afgedrukt. Door verschillende opeenvolgende bijgewerkte uitgaven te vergelijken kan hiermee een homogene reeks prijzen verzameld worden.

Behalve informatie die dienstig is voor toeristische en museologische studies evenals voor prijsonderzoek, steekt er in de gidsen basismateriaal voor andere onderzoeksterreinen. Wij denken bv. aan de geschiedenis van de bouwkunst. Werd de toerist immers niet geïnformeerd over de architectuur van een bepaalde stad (2) ?

Het belang van elke gedrukte bron stijgt feitelijk nog door de archiefwet die inzage van documenten, jonger dan honderd jaar, dikwijls verhindert. Verschillende van de hoger vernoemde onderzoeksterreinen zouden theoretisch via andere bronnen kunnen aangepakt worden; die moeten echter bewaard gebleven zijn en daarenboven vlot consulteerbaar. Gedrukte bronnen zijn daarom van groot, zonet primordiaal belang voor het historisch onderzoek van de Nieuwste Tijd. Gelukkig zijn die in vrij grote verscheidenheid voorhanden en werden ze al grotendeels door de historici kritisch doorgelicht.

Het voorbeeld van de persrepertoria hoeft wellicht geen nadere toelichting (3). Ook officiële publicaties vormden reeds het onderwerp van een gedegen studie (4). Onlangs werd de onvolprezen en weinig gekende reeks "Annuaire du Commerce et de l'Industrie"

(1) Een eerste, zij het onvolledig, overzicht van de gidsen voor de frontstreek in : *Stille getuigen, 1914-1918; Kunst en Geestesleven in de frontstreek*, Brugge, 1964, pp. 128-129 (Tentoonstellingscatalogus).

(2) Dat werd reeds ingezien door : Dominique VERHAEGEN, "La gare d'Anvers-Central : un siècle d'évolution urbanistique", *Ons Industrieel Erfgoed*, jaarboek 1, Gent, V.V.I.A., 1982, pp. 192-209.

(3) Zie hoofdzakelijk de fondsljst van het 'Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse geschiedenis' (I.C.H.G.).

(4) D. DE WEERDT, *Publications officielles de la Belgique contemporaine*, Leuven-Parijs, Nauwelaerts, 1963. (I.C.H.G., bijdrage 30).

voor het voetlicht geplaatst (5). Naast de pers, officiële publicaties en dergelijke adresboeken zijn er evenwel nog drukwerken die minder bekend zijn en er bijgevolg nog vrijwel onbenut bijliggen. Tot die laatste groep mogen wel de zogenaamde toeristische publicaties gerekend worden. Het toeristisch gebeuren bracht — en brengt — een groot gamma van drukwerken mee. Over dat specifieke terrein bestaan evenwel niet veel werkinstrumenten. Met een bibliografie uit 1901 (6), een werk over de Zuidnederlandse toeristische tijdschriften (7) en het standaardwerk van L. Dewachter (8) is het grotendeels bekeken. Nochtans zijn die tijdschriften, brochures, folders e.d., zoals gezegd niet alleen van nut voor het onderzoek van het toerisme zelf. Met de voorstelling van de reisgids hopen we dan ook de verdere ontsluiting van die toeristische bronnen in te zetten.

Binnen het aanbod van gidsen die België behandelen, kunnen we drie niveaus onderkennen. Locale, bijv. voor Brugge, Gent of Oostende; regionale, bijv. voor de kust of de Ardennen, en de nationale gidsen.

Wij weerhouden hier enkel de laatste groep, dus die gidsen die het gehele land omvatten, en meer specifiek voornamelijk die welke deel uitmaakten van een fonds waarin ook bijv. Nederland en Frankrijk e.d. aangeboden werden en die diverse edities kenden.

Het zijn dus de reeksen en niet zozeer de eenmalige, losstaande uitgaven die we naar voor brengen. Dat is interessanter omdat we, via die opeenvolgende uitgaven, die waarschijnlijk volgens zelfde criteria werden opgesteld, een eerste indruk van de evolutie van het toerisme krijgen.

Hoewel de gidsen reeds in de 18de eeuw ontstaan zijn (9), hebben we deze verkenning voornamelijk toegespitst op de periode

(5) R. GOBYN, "De 'Almanach' en de 'Annuaire du Commerce et de l'Industrie'", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, IX, 1983, 29, pp. 49-59; K. VELLE, "De betekenis van de Annuaire du Commerce et de l'Industrie de Belgique", *De Roede van Tielt*, XIII, 1982, 2, pp. 42-51.

(6) E. SOMVILLE, *Répertoire bibliographique à l'usage du touriste*, Brussel, T.C.B., 1901. Hierin worden op pp. 2-5 een aantal gidsen vermeld.

(7) R. HERMAN, *Zuidnederlandse toeristische tijdschriften 1895-1965*, Antwerpen, Centrum voor studie en documentatie, 1972. (Nederlandse volkskundige bibliografie, deel XIV).

(8) L. DEWACHTER, "Toeristische kijk en gidsen", *Repertorium van de Vlaamse gouwen en gemeenten, Heemkundige documentatie*, t. I, Antwerpen, De Sikkel, 1942, pp. 10-15.

(9) A. VIAENE, "Honderd jaar reisgidsen en gidsboeken", *Panorama van brugse geschiedschrijving sedert Duclos, 1910-1970*, Brugge, Gidsenbond, 1972, pp. 23-26.

1870-1940. Daarvoor zijn verscheidene redenen, waarvan de voornaamste is dat we voor de voorgaande periode nog onvoldoende gedocumenteerd zijn, ook al omdat dergelijk materiaal niet overvloedig terug te vinden is. Trouwens, geen enkele officiële bibliotheek heeft ooit een systematische aankooppolitiek van reisgidsen gevoerd. De meeste exemplaren kwamen er slechts toevallig terecht, b.v. als element van een aangekochte privé-bibliotheek. De einddatum 1940 drong zich spontaan op; een aantal initiatieven werden na WO II immers niet voortgezet, terwijl nieuwe het daglicht zagen. Terloops weze opgemerkt dat tegen alle verwachtingen in de Tweede Wereldoorlog op het gebied van gidsen geen compleet vacuüm is geweest. Zo verscheen er minstens één voor de Duitse soldaat : "Mit offenen Augen durch Belgien" (10).

We hielden ons echter niet krampachtig aan dat vooropgestelde chronologische stramien. Waar een reeks de opvolging verzekerde van een oudere, hebben we toch geprobeerd die nader te situeren.

Ons onderzoek had hoofdzakelijk tot doel de reisgidsreeksen, hun uitgevers en auteurs op te sporen, om zo tot een praktische leidraad te komen. Een doorgedreven inhoudsanalyse lag dus niet in de bedoeling, ondermeer omdat hiervoor alle uitgaven ter beschikking zouden moeten staan. Vooral voor Engels- en Duitstalige edities kan dit nogal wat problemen met zich brengen.

Achtereenvolgens komen gidsen gepubliceerd in Duitsland, Groot-Brittannië, Frankrijk, België en Nederland aan de beurt.

De meest bekende reisgidsen zijn wel de zogenaamde 'Baedekers', genoemd naar hun Duitse uitgever. Ten bewijze van hun goede reputatie citeren we V. Geystingen (11) "... en niet ten onrechte is het woord Baedeker als het ware het standaardwoord geworden voor reisgids". Karl Baedeker werd in 1801 te Essen geboren en vestigde zich te Koblenz als boekhandelaar en uitgever, waar zijn allereerste gids in 1828 verscheen, In 1839 werd de eersteling voor België, 'Belgien, Handbüchlein für Reisende', op de markt gebracht. Reeds na vier jaar, in 1843, was die aan heruitgave toe. Karl Baedeker heeft zich geïnspireerd op de formule van John Murray, bij de samenstelling van zijn Belgische gids, dat geeft hij trouwens grif toe in het voorwoord van die eerste uitgave. Het werk van John Murray komt verderop nog aan bod. We hebben wel de indruk dat de Baedeker populairder werd dan zijn voorbeeld, want naar de eeuwwisseling toe wordt er

(10) Zie de reproductie van de kaft in : H. JACQUEMYNS, *Een bezet land*, Antwerpen-Amsterdam, de Nederlandsche Boekhandel, 1982, p. 14, nr. 7. (België in de Tweede Wereldoorlog, deel 2).

(11) V. GEYSTINGEN, "Het werk van Karl Baedeker", *De Toerist, Orgaan van den Vlaamschen Toeristenbond*, II, 1923, 1, pp. 7-8.

meer en meer de naam Baedeker naar voor gebracht als men het over reisgidsen heeft voor België.

In 1859 verscheen de eerste Franstalige versie van de Baedeker voor België, waarbij nu ook Nederland in hetzelfde volume werd behandeld. Tien jaar later kwam een Engelstalige tegenhanger het aanbod vergroten. Om de drie of vier jaar werden die Duits-, Frans- en Engelstalige edities totaal omgewerkt heruitgegeven.

Na het overlijden van Karl Baedeker te Koblenz in 1859, namen zijn drie zonen, Karl, Ernest en Fritz de fakkel over. Mettertijd brachten ze de zetel van de uitgeverij over naar Leipzig (12). Nog vóór de Tweede Wereldoorlog zal in de uitgeverij de derde generatie aantreden. De laatste vooroorlogse gidsen - ondertussen was het onderdeel betreffende Nederland afgesplitst tot een afzonderlijke uitgave - verschenen respectievelijk in 1928 als de twintigste Franstalige, in 1930 als de zesentwintigste Duitstalige en in 1931 als de zesentiende Engelstalige uitgave.

Vermelden we dat de fondslijst van Baedeker reisgidsen opsomt voor diverse andere reisdoeleinden : Parijs, boorden van de Rijn tot het toenmalige Palestina toe (13).

Deze reisgidsen in hun karakteristieke rode band gaven bij wijze van inleiding een aantal algemene, praktische inlichtingen over de munteenheid, de talen, douaneformaliteiten, posttarieven, religies... en ook een schets van de geschiedenis en de kunst van het te bezoeken land. De hoofdbrok wordt echter uitgemaakt door een beschrijving per lokaliteit, men treft er inlichting aan over het openbaar vervoer, de post- en telegraafkantoren, de horeca naast een beschrijving van de toeristische mogelijkheden van de plaats. Natuurlijk worden niet alle plaatsen even uitgebreid bekeken. Soms wordt kortweg in een tweetal regels een gemeente voorgesteld. Een plaatsnaamindex die achteraan het boekje werd opgenomen, verhoogt in ruime mate de bruikbaarheid. Deze werkwijze werd door een aantal reisgidsen nagevolgd. De uitgaven van de firma Baedeker bevatten geen publiciteit, de eigen fondslijst niet meegerekend.

Eveneens vanuit Duitsland werd door de Berlijnse uitgever Albert Goldschmidt een deel aan België gewijd in zijn reeks "Griebens Reiseführer". Over die reeks zijn ons niet zo veel gegevens bekend, bij ons is ze namelijk vrij schaars bewaard gebleven. De eerste versie moet vermoedelijk omstreeks 1875 zijn verschenen. Voor de Eerste

(12) V. GEYSTINGEN, *art. cit.*, pp. 7-8. .

(13) Een overzicht van het complete fonds, met inbegrip van België, vóór 1945 ; A. HINRICHSSEN, *Baedekers's Reisehandbücher 1828-1945*, Holzmin-den, U, Hinrichsen, 1979.

Wereldoorlog tekende een zekere O. Fiedler voor de samenstelling.

De structuur ervan komt ongeveer overeen met die van de Baedekerreeks misschien wel het oudere voorbeeld waarnaar men zich spiegelde. Ook het feit dat de "Grieben's" eveneens Franstalige edities kenden, kan mogelijk in die richting wijzen.

Vóór de Eerste Wereldoorlog verscheen om de twee jaar een nieuwe uitgave, nadien duurde het langer vooraleer de bijgewerkte gids in herdruk ging. De laatste ons gekende verscheen in 1930 als de zestiende Duitstalige uitgave. Die werd nu verzorgd door 'Grieben Verlag' waarin Albert Goldschmidt nog de leiding had.

Daarin vinden we een nieuwigheid, achteraan is namelijk een katern publiciteit voor hotels opgenomen. Voorheen was dit niet het geval.

Vermelden we tenslotte nog dat onder de diverse gidsen van deze reeks nog twee uitgaven in verband met België bestonden : een deeltje over Brussel en Antwerpen en eentje over Oostende en omgeving. De uitgave van dit laatste werd waarschijnlijk stopgezet met de Eerste Wereldoorlog (14).

Men zou de indruk kunnen krijgen dat de Engelse toeristen die België bezochten, zich allemaal bedienden van de reeds genoemde Baedeker of Griebenreeks. Citeren we, bij wijze van voorbeeld, enkel maar A. Coussens wanneer die spreekt over de Engelse toeristen te Brugge (15) : "Hun eenig verkenningsplan is hun roode Baedeker !"

Het is echter niet verwonderlijk dat in Engeland zelf diverse uitgevers met gidsen voor België uitpaktten. Het aandeel van hun landgenoten in het continentaal toerisme was immers vrij aanzienlijk.

Voor de Engelse toerist noemde H. Tiedeman in 1894 drie mogelijke gidsen (16) : "Murray, Bädeler (sic) or Bradshaw". De laatstgenoemde gids lijkt wel degelijk een zekere populariteit te hebben genoten. We vonden de naam zelfs terug in een hedendaags Engels-Nederlands woordenboek (17), met de vertaling : "(voormalige) Engelse

(14) We leiden dat af uit de fondscatalogus 1934 die o.m. voorkomt in : *Frankfurt a/m. und Umgebung*, Berlijn, Grieben Verlag, 1934.

(15) A. COUSSENS, *Pennetrekken van overzee, T. I : Engeland*, Tielt, Lannoo-Maes, 1914, p. 9.

(16) H. TIEDEMAN, *Via Flushing ! A Comprehensive and Unconventional Handbook for English and American Tourists Abroad*, Londen, Riffe & Son, 1894, p. 1. Deze gids valt buiten het bestek van dit artikel omdat het waarschijnlijk bij die ene uitgave bleef. Daarenboven wordt er niet zo erg veel aandacht aan België besteed, daar het gehele continent erin behandeld wordt.

(17) K. TEN BRUGGENCATE, *Engels woordenboek, T. I*, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1968¹⁷, p. 79.

spoorgids''. Verdere informatie ontbreekt ons, maar het is waarschijnlijk geen echte reisgids.

John Murray daarentegen is ons beter bekend, het was immers het voorbeeld waarnaar Karl Baedeker werkte.

De Londense uitgeverij 'John Murray' nam, vanaf 1836 (18), in haar reeks een deel op waarin ondermeer België en Nederland behandeld werden. In 1876 was dat reeds aan een negentiende gewijzigde uitgave toe. Die verscheen met rode kaft en met het enige noemenswaardige verschil met de Baedeker is dat er hierin wel aan publiciteit werd gedaan.

Het verdere lot van deze reeks is ons niet bekend, ze blijkt wel in 1894 nog steeds te hebben bestaan, daar Tiedeman ze zoals gezegd nog vernoemde. Maar we denken dat de Engelstalige versie van Baedeker, die vanaf 1869 beschikbaar was, haar marktaandeel stilaan heeft overgenomen.

Toch werden naast Murray nog initiatieven genomen om vanuit Albion reisgidsen voor België op te stellen. De eveneens in Londen gevestigde uitgeverij 'Ward and Lock' inspireerde zich misschien op de Baedeker bij de opmaak van zijn versie. In ieder geval werd die eveneens verpakt in een rood bandje wat de verwarring bij de kandidaat-koper wellicht heeft vergroot.

In 1906 verscheen de zesde uitgave van 'Guide to Belgium, including the Ardennes and Luxemburg'. Die bevatte publiciteit en werd geïllustreerd met fotot's, sommige naar opnamen van gerenomeerde Belgische uitgevers van prentbriefkaarten, zoals Nels en Jules Nahrath. De zevende editie, die er in 1921 kwam, wou duidelijk inspelen op een nieuwe trend onder de Belgische toeristen, het zogenaamd kerkhoftoerisme, wat blijkt uit de titel: "Handbook to Belgium and the Battlefields". De rol van België in de 'grote oorlog' en de oorlogsrelicten in Vlaanderen waren hoofdstukken die aan die nieuwe tendens bij de Engelse toerist tegemoet kwamen.

Daar de Engelstalige versie van Baedeker na de oorlog geruime tijd zal uitblijven, was de gelijkkleurige Ward misschien wel de ideale vervanger. Hoe dan ook, in 1923 verscheen reeds de achtste uitgave. De volgende editie zal er pas omstreeks 1930 komen. Die naoorlogse delen bevatten geen publiciteit meer.

Dat de rode kleur wel favoriet was bij de uitgevers van reisgidsen wordt nog eens bewezen door Methuen. Deze gaf in 1932 de eer-

(18) Die datum wordt vermeld in de inleiding van de tweede uitgave: *A Handbook for Travellers on the Continent; being a guide through Holland, Belgium, Prussia and Northern Germany and along the Rhine from Holland to Switzerland*, Londen, J. Murray, 1840².

ste editie uit van een gids voor België van de hand van Claude E.A. Andrews. Die in het rood gebonden gids verscheen in de reeks 'The Little Guides'. Zoals bij concurrent 'Ward' werden er foto's ingelast die hier voornamelijk betrokken werden bij : "Exclusive News Agency".

Vanuit Groot-Brittannië werd België nog toeristisch bekeken door de Londense firma 'Adam and Charles Black'. De eerste editie van die gids is ons niet bekend. De zevende, uit 1910, werd verzorgd door Joseph E. Morris B. A. Het stramien is vrijwel zonder reclameboodschappen. De achtste uitgave, mogelijk de laatste, kwam er pas in 1922 (19). Deze uitgeverij verspreidde daarnaast nog een aantal toeristische uitgaven (20).

Volgens Leo Dewachter (21) zou het alom gekende bedrijf 'Thomas Cook and Son' ook een reisgids voor België op zijn actief hebben. Deze 'Guide to Belgium and Luxembourg' zou in 1938 reeds aan een twaalfde druk toe geweest zijn. We hebben evenwel met deze reeks nog geen kennis kunnen nemen. Het reisagentschap Cook was wel vertegenwoordigd in België met eigen filialen, mogelijk werd de reisgids daar verspreid.

Het is inderdaad soms een logisch uitvloeisel van de activiteiten van een toeristisch bedrijf om ook eens een gids uit te geven. Dat de Londense spoorwegmaatschappij 'Southern Railway' (22) er in 1922 toe kwam om een gids 'Ostend and the Coast of Belgium' uit te geven, is geen wonder.

In het kantoor van die maatschappij in het Londense Victoria station kon immers de overtocht Londen-Dover-Oostende geboekt worden.

Aan de hogervernoemde titel werd weldra 'Belgium' toegevoegd, zodat het een gids voor het gehele grondgebied werd.

In deze uitgaven ligt het accent op foto's, sommige naar prentbriefkaarten, en op publiciteit, ondermeer voor hotels. In 1936 was men reeds aan een twaalfde uitgave toe. Trouwens, ook voor andere

(19) Deze druk wordt vermeld in de bibliografie van : B. STEEL, *Let's visit Belgium*, New York, Julian Messner, 1938, p. 313. Het bovenstaande werk is een reisgids, maar we hebben deze Amerikaanse uitgave niet verder weerhouden omdat het een eenmalige editie is.

(20) We verwijzen hiervoor naar G.W.T. OMOND, *Belgium*, Londen A & C Black, 1928², p. 251,

(21) L. DEWACHTER, *Op. cit.*, nr. 277. Cfr. : In 1874 he (= Thomas Cook) entered the guide book business in earnest, associating himself with Simpkin Marshall of New York to produce a series of comprehensive guide books which the company continued to publish until 1939. E. SWINGLEHURST, *Cook's Tours : the story of popular travel*, Poole-Dorset, 1982, p. 45.

(22) Op de eerste druk staat nog : "South Eastern and Chatman Railway".

reisdoelen op het continent had deze maatschappij gidsen voor haar potentieel cliënteel.

Volledigheidshalve moeten we hieraan toevoegen dat concurrent 'Londen and North Eastern Railway', die vanuit Harwich op de Belgische havens Zeebrugge en Antwerpen voer, vier anonieme brochures uitgaf onder de reeksbenaming : 'Belgium for the holidays'. Samen vormen die, 'Belgian Coast', 'Historic Belgium', 'Brussels' en 'Ardennes and Spa', een reisgids. Natuurlijk werden binnen dat bestek enkel de grote trekpleisters aan de reislustigen voorgesteld.

Een Franse toerist kon ons land bezoeken aan de hand van de Franstalige versie van Baedeker of Grieben. Toch werden vanuit hun thuisland een aantal niet onaardige pogingen ondernomen om een behoorlijk alternatief te bieden. De Parijse uitgeverij 'Hachette' liet zich hierbij niet onbetuigd ! Het is te danken aan de Franse geograaf Adolphe Joanne (23) dat de uitgever in 1840 de 'Guides Joanne' startte. Daarin verscheen in 1863 : 'Itinéraire descriptif, historique, artistique et industriel de la Belgique'. De auteur, Augustin Joseph Du Pays, schreef in de inleiding dat hij hiermee de voortzetting van een oudere reeks beoogde . "Rien n'y a été conservé du guide de Richard, qu'il est destiné à remplacer" (24). Deze gidsen waarnaar verwezen wordt, werden samengesteld door Richard, pseudoniem van de Parijse uitgever Audin. In 1855 kenden die een zevende en waarschijnlijk laatste heruitgave (25). De 'Itinéraire' werd vlug herdoopt in 'Guide' en vanaf de uitgave 1881 tekende Paul Joanne voor de samenstelling wat hij vermoedelijk tot aan de Eerste Wereldoorlog deed. Nadien verschenen die gidsen anoniem.

De periodiciteit van de reeks is ons niet duidelijk, we vermoeden dat de editie van 1935 met de titel 'Nord et Belgique' het sluitstuk vormde. Die gidsen werden ook onder de reeksbenaming 'Guides Diamant' uitgegeven. Onze voorkeur gaat uit naar die titel, omdat die niet zo uitdrukkelijk verwijst naar de vroegere directeur-samensteller Joanne. Die benaming Joanne vinden we na 1914 niet meer terug op de gidsen.

Door Hachette werd in de reeks 'Diamant' ook een speciaal deel

(23) Adolphe Joanne (1813-1881) Notice in : *Larousse Universel*, T. I, Parijs, 1922, p. 1240, kolom 3.

(24) A.J. DU PAYS, *Itinéraire descriptif, historique, artistique et industriel de la Belgique*, Parijs, Hachette, 1863, p. VII.

(25) L. DEWACHTER, *Op. cit.*, nummer 214. Daar wordt gesteld dat 'Richard' het pseudoniem was van J. Audin. Die Richard zal in de reeks Joanne trouwens nog enkele delen verzorgen.

opgenomen voor de Europese badplaatsen. Na Adolphe Joanne verzorgde Gaston Beauvais dit themadeel. Ook in het Interbellum blijkt zo'n dergelijk deel nog steeds te bestaan, maar dan als gids van de reeks 'Guides Bleus' (26). Die reeks werd door Hachette in 1920 ingezet met een deeltje over België. Vrij uitzonderlijk treffen we hier een samenwerking aan met een Londense uitgever : nl. met 'Mac Millan'.

Beide uitgevers namen samen het initiatief voor een Engelstalige tegenhanger van de 'Guide Bleu'. Hachette zag dus in dat een Engelse vertaling goed in de markt zou liggen, want er waren genoeg precedentes, maar sprak een Engelse uitgever van om dit samen te verwezenlijken.

De eerste uitgave van de Engelse versie kreeg als titel 'Belgium and the Western Front' mee. Samengesteld door Findlay Muirhead en Marcel Monmarché wou die dus duidelijk inspelen op de nieuwe trend bij de Engelse toerist. We wezen er reeds op dat de toeristen vanuit Groot-Brittannië naar de Belgische slagvelden en de oorlogskerkhoven kwamen wat ongeveer te vergelijken is met de 'pelgrimage' na de slag van Waterloo. We vermoeden dat de Engelstalige reeks met de uitgave 1929 afgesloten werd.

De Franse reeks, die niet zo uitdrukkelijk de gevolgen van de oorlog voorstelde, kende de laatste herdruk in het Interbellum in 1935. De auteur, Emile Tillion, overleed in 1945 in het kamp van Ravensbrück (27).

Die zogenaamde blauwe gidsen verschilden van het andere initiatief van Hachette, voornamelijk doordat in de eerstgenoemden geen publiciteit voorkomt.

Omstreeks 1874 werd bij een andere Parijse uitgever, Henry A. de Conty, 'La Belgique Circulaire' gelanceerd, Gelijklopend verscheen de vrij identieke reeks 'La Belgique en Poche'. Hier wordt dus gealludeerd op het handige formaat van die uitgave. Trouwens, de meeste gidsen waren vrij compact (28). Auteur van die beide Franse uitgaven was de uitgever zelf. Die eerste uitgaven zijn verlucht met tekeninge-

(26) *Annuaire du Touring Club de Belgique*, Brussel, T.C.B., 1935, pp. 85-92. Daar wordt een lijst opgegeven van 'Guides'. Op pagina 89 wordt 'Bains de Mer du Nord et Belgique' vermeld, evenwel als 'Guide Bleu Illustré'. Hoe dan ook, het blijft in ieder geval een Hachette uitgave.

(27) *Belgique et Luxembourg*, Parijs, Hachette, 1948, p. V (Inleiding door Francis Ambrière).

(28) Bv. : Baedeker, 16 x 11, Guide Bleu, 16 x 10,5, Grieben, 15,6 x 10,5, Conty, 14,5 x 9, Diamant, eerst vrij groot, daarna : 14,2 x 9...

tjes, wat wel als karakteristiek mag beschouwd worden. Eveneens typisch is het opdelen in een meer algemeen beschrijvend gedeelte en een 'Agenda du voyageur'. Die agenda, gedrukt op blauwe blaadjes, bevat praktische informatie, voornamelijk over hotels. Deze methode maakte het de samensteller mogelijk de gids 'up to date' te houden door enkel die bijlage te herwerken. Naast die hoofdbrok en de praktische bijlage is er een louter publicitaire rubriek gedrukt op roze blaadjes, met reclameboodschappen die duidelijk op de Fransen zijn afgestemd. Le Figaro, sigaretten Bastos enz. worden erin aangeprezen. Later verdwenen die illustraties en werden beide reeksen versmolten tot 'Belgique', Paul Mellottée werd de nieuwe uitgever en misschien wel de auteur. Het systeem van die gekleurde bijlagen bleef behouden. Na 1918 kregen we eerst 'Belgique - Champs de Bataille' vooraleer de korte titel weer werd opgenomen (29).

In de verzameling Conty verschenen er ook afzonderlijke deeltjes gewijd aan belangrijke steden. Die gidsen zijn uitgebreider en mogen dus niet beschouwd worden als loutere overdrukken uit de gidsen voor het land. De Belgische steden Brussel, Antwerpen, Spa en Oostende werden in die reeks opgenomen.

Een overzicht van de reisgidsen vanuit Frankrijk mag zeker de uitgaven van de bandenfabrikant 'Michelin' niet negeren. Het merk met het bandenmannetje hoopte met die uitgaven het toerisme te stimuleren om zo de afzet van zijn produkten gunstig te beïnvloeden. De 'Michelin' gidsen en kaarten zijn nu nog altijd een belangrijk marktgegeven.

Voor België kwam de eerste uitgave er in 1904. De tweede editie behandelde in hetzelfde bandje België samen met Nederland, Luxemburg, Elzas-Lotharingen en de boorden van de Rijn. Deze gidsen vormen eigenlijk een buitenbeentje, enerzijds door hun formaat en anderzijds door hun structuur. Ze geven namelijk per belangrijke lokaliteit een kaartje en enkel kernachtige informatie. Die gidsen waren immers voornamelijk bedoeld om de toerist met zijn auto in goede banen te leiden en werden niet zozeer op een verblijfstoerist afgesteld. We vinden er dus vrijwel geen verhalende gedeelten die de overige gidsen ons wel boden.

Dat treffen we wel aan in de speciale reeks van maar liefst 29 volumes die Michelin in maart 1919 startte : 'Guides illustrés Michelins des Champs de Bataille' (30). Voor België verschenen hierin : 'An-

(29) *Annuaire du T.C.B., op.cit.*; daar wordt ook een publicitaire fondslst van Conty afgedrukt.

(30) Publiciteit op de binnenzijde van de achterflap van : *Belgique, Luxembourg, Pays Rhénans, 14e année, Guide Michelin, Clermont-Ferrand, 1922.*

vers', 'Bruxelles', 'Ypres et la Bataille d'Ypres' en 'L'Yser et la Côte Belge'. In deze anonieme boekjes wordt het accent gelegd op fotomateriaal en doorlopende tekst. Sommige werden ook in het Engels vertaald. De gewone reeks verscheen na de oorlog opnieuw, maar wat men in 1922 precies bedoelde met de notie '14e année' is niet helemaal duidelijk. We vermoeden dat men oorspronkelijk met 'année' het aantal jaren van bestaan heeft aangeduid. Later werd zo wellicht doorgenummerd, terwijl men eigenlijk de zoveelste herdruk bedoelde. In 1922 dacht men met een '14e année' reeds veertien vorige edities op te volgen, wat waarschijnlijk onjuist was. Met de editie van 1924 spreekt men dan ook van 'édition' in plaats van 'année'.

Publiciteit wordt in deze gidsen hoofdzakelijk uitgemaakt door het mannetje dat de eigen produkten aanprijst.

Volledigheidshalve moeten we nog de gids van de Parijse uitgever Marcel Tholier vermelden. Een deel van die 'Guides Tholier', gestart in 1906, bevatte immers Noord-Frankrijk en België. Deze gidsen waren ook bestemd voor een snel rondreizende toerist. Eigenaardig is wel dat deze gids zowel door de 'Vlaamse Toeristenbond' als de 'Touring Club de Belgique' werd verkocht (31).

Wie bij de Belgische uitgevers equivalenten zoekt voor de reeds vermelde reisgidsen, komt in feite van een kale reis thuis. Binnen onze periode hebben we eigenlijk geen echt alternatief gevonden. Belgen kwamen er meestal niet toe om een verzamelwerk voor hun gehele grondgebied op te stellen.

Maar voorbeelden van lokale, regionale of selectieve gidsen zijn legio. Reisgidsen voor Brugge b.v. werden gedeeltelijk voorgesteld door A. Viaene (32). Leo Dommartin schreef een gids voor de Ardennen onder het toepasselijke pseudoniem van Jean d'Ardenne. Onder dezelfde schuilnaam verscheen een tweede luik voor de Belgische kust. Hiermee waren echter slechts de twee uiterste toeristische attractiepolen bekeken (33).

De uitgever Lodewijk De Vriese uit Gent (34) gaf omstreeks 1874 een 'Nouveau Guide de toutes les villes d'Eaux et des princi-

(31) Zie noot 26 en : *Jaarboek 1930 Vlaamsche Toeristenbond*, Antwerpen, V.T.B., 1930, pp. 102-107.

(32) zie noot 9.

(33) Leon Dommartin (1839-1919). E. DE SEYN, *Dictionnaire des Ecrivains Belges, bio-bibliographie*, T. I, Brugge, Excelsior, 1930, p. 718.

(34) Lodewijk De Vriese (1848-1932). R. MATTHYS, *Biografie van Lodewijk De Vriese*, onuitgegeven licentiaatverhandeling R.U.G., Gent, 1978. De auteur vermeldt dit initiatief evenwel niet.

pales villes de Belgique' (35) uit. Zoals die titel aangeeft, ging men hierin opnieuw selectief te werk.

Terloops weze opgemerkt dat hier gewerkt werd met publicitaire aankondigingen die achteraan gebundeld werden in een gekleurde bijlage. Heeft de uitgever dit misschien ontleend bij zijn Franse collega Conty ? Trouwens, ook het gebruikte formaat benaderde nogal sterk het Franse voorbeeld. Maar de Gentse uitgave verscheen onder een slappe kaft. Die gids was vermoedelijk geen lang bestaan beschooren en verdween wellicht na de vierde druk.

Een initiatief van een zekere P. Maes verdween waarschijnlijk ook na een drietal herdrukken. Hierin werd België samen met een aantal buurlanden behandeld. Deze gids, die tegelijk Frans- en Engelstalig was, werd gedrukt op krantenpapier en gratis verdeeld op trein en pakketboot. De inkomsten voor de uitgever vloeiden dus exclusief voort uit de reclame. Men kan in feite moeilijk spreken van een serieuze tegenhanger van de Baedeker. Door het feit dat dit werk gratis bekomen werd en de gebruikte papiersoort is het ook moeilijk terug te vinden. Een dergelijke kosteloze publicatie werd door de Oostendse hotelier en uitgever August Stracké verzorgd (36). Gratis was ook het gidsje van Edmond Scheler dat hij zelf in 1901 onder de titel 'Vade-mecum pour le voyageur' voor de eerste maal uitgaf. De charme van deze reeks wordt uitgemaakt door de illustraties van de hand van de Brusselse artiest Fernand Xhardez. Vermoedelijk is deze reeks reeds voor de Eerste Wereldoorlog gestaakt.

Een Brusselse boekhandelaar die constateerde dat er op het gebied van de toeristische publicaties nog een marktaandeel te verwerven viel, had het dus bij het rechte eind. We bedoelen hier Alfred Castaigne, die de reeks 'Guides Castaigne' omstreeks 1890 startte. Er is hier duidelijk een gelijkenis met de Duitse uitgever Baedeker die ook boekhandelaar was. In de badplaats De Haan (37) bezat Castaigne een hotel; dat inspireerde hem wellicht tot het schrijven van een gids over die Belgische kust. Zijn fonds omvatte verder ondermeer een gids voor België. De Franstalige versies werden door hemzelf uitgegeven, de Nederlandstalige verscheen bij 'Van Holkema en Warendorf' te Amsterdam. Toch stond op deze laatste ook 'Guides Castaigne'.

(35) De weergegeven titel is die welke we op de uitgave 1878⁴ aantreffen; vermoedelijk is het woord 'Nouveau' een latere toevoeging aan de titel.

(36) August Stracké (1846-1935). De gids werd vrij uitvoerig ontleend door : G. BILLIET, "August Stracké", *De Plate* (Oostende), XI, 1982, 2, pp. 15-16. De auteur bespreekt de Duitse versie uit 1887, maar hetzelfde jaar verscheen er ook een Franstalige editie.

(37) G. DEVENT, *De Oostkust van toen, Van Knokke tot Bredene, Brugge, Van De Wiele*, 1982, p. 141.

Zijn deze publicaties mooi met tekeningetjes geïllustreerd, erg praktisch zijn ze niet. De nadruk ligt eerder op het scheppen van een sfeerbeeld. Omdat Alfred Castaigne zich mettertijd politiek engageerde (38), liet hij de uitgave van zijn gidsen over aan collega-uitgever De Boeck. Feit is dat omstreeks 1925 een nieuwe 'Guide Castaigne' voor de kust werd gepubliceerd, nu uitgegeven bij de Brusselse uitgever Albert De Boeck. Anders opgevat, ondermeer kleiner van formaat en geïllustreerd met foto's. Bij dezelfde uitgever verscheen omstreeks 1931 de gids voor België van Jos Remisch (39). Die gids werd opgedeeld in een algemeen beschrijvend gedeelte en een gekleurde bijlage met praktische informatie. Dat werk verscheen onder de auspiciën van de 'Touring Club de Belgique'.

Ook de gids 'Les Centres de Tourisme de Belgique' of 'Baangids van België' zoals de Nederlandstalige versie luidt, van een andere Brusselse uitgever Girault-Gilbert, werd door de T.C.B. gepatroneerd. De auteur ervan was Paul Louis Girault. De genoemde Nederlandstalige versie, naast een bijgewerkt onderdeel met de titel 'Weekend au Littoral', waren voor ons beschikbaar. Hieruit blijkt dat per toeristische regio in alfabetische volgorde de lokaliteiten vluchtig worden voorgesteld. Van de belangrijkste plaatsen werd daarenboven een beknopt stadsplan opgenomen.

Naast het steunen van toeristische publicaties gaf de T.C.B. in eigen beheer gidsen uit voor steden (b.v. voor Brugge), streken (b.v. voor de kust) of het land. Sommige van die uitgaven werden in de reeks 'Les Guides Belges' opgenomen. Daarin verscheen ook een gids voor België van Louis Derie. Die gids kende amper drie edities tussen 1909 en 1913. De Eerste Wereldoorlog was voor deze vereniging de aanleiding om twee speciale gidsen uit te geven onder de gezamenlijke titel : 'Ce qu'il faut voir sur les champs de bataille et dans les villes détruites de Belgique'. De auteurs waren juffrouw Dirckx en professor Jean Massart (40).

(38) Alfred Castaigne (1857-1930). Provincieraadslid van Brabant, gemeenteraadslid van La Hulpe. Bidprentje, Verzameling Vereniging voor Vlaamse Familiekunde, Oostende.

(39) Deze persoon heeft nog andere gidsen op zijn actief, ondermeer : 'Guide de la Semois' en 'Guide du Grand-Duché de Luxembourg'. Cfr. : *Annuaire Touring Club de Belgique*, Brussel, T.C.B., 1924, p. 90.

(40) Jean Massart (1865-1925). Fr. STOCKMANS, "Massart (Jean)", *Biographie Nationale*, XXXVIII, 1973-1974, kolom 561-568. Dat Massart werd aangesproken voor een gids over de materiële gevolgen van de oorlog mag geen wonder heten, gezien enkele voorgaande publicaties : *Pour la Protection de la Nature en Belgique*, Brussel, H. Lamertin, 1912; *Belgians under the German Eagle*, Londen, T. Fischer Unwin, 1916.

De Vlaamse Toeristenbond gaf ook een aantal regionale of lokale gidsen uit, maar kwam er voor 1940 niet toe een gids voor het gehele grondgebied op te stellen (41). Door deze vereniging werd wel, in samenwerking met de uitgeverij De Sikkell, de reeks 'Steden en Landschappen' uitgegeven. Die boekjes bieden doorlopende tekst maar geen praktische informatie.

Het reisgidsenidee van de Franse bandenfabrikant Michelin vond in België eerst navolging bij de Luikse concurrent Englebert. Die pakte reeds in 1905, dus amper één jaar na de eerste Michelingids voor België, uit met de 'Guide Englebert Illustré'.

John David typeerde deze gids treffend toen hij er op wees dat het eigenlijke gidsgedeelte voorafgegaan wordt door een handleiding voor het onderhoud en het herstellen van de Englebert banden (42). De verkoop van de eigen produkten bevorderen was wel de voornaamste bedoeling die achter dit initiatief schuilging. In de tweede editie van 1906, de enige die we in handen kregen, vinden we naast de handleiding en de toeristische informatie nog een historiek van de firma Englebert en een kalender van maart 1906 tot februari 1907. Dit zou er kunnen op wijzen dat het de bedoeling was elk jaar de gids om te werken. In deze dagklapper kon de gebruiker zijn toeristische uitstapjes inschrijven.

Het gidsgedeelte is met zijn beknopte informatie per lokaliteit duidelijk afgestemd op en zich vlot verplaatsende toerist. Wel werden er tussen de tekst foto's en publicitaire boodschappen ingelast. Vooral horecabedrijven, garages en automerken deden er aan reclame. Mogelijk was deze gids gratis te bekomen, wat dan meteen de zeldzaamheid ervan zou verklaren.

Lang zal die 'Englebert' gids wellicht niet bestaan hebben, want we vinden heel wat publiciteit voor die banden in een gelijkaardig initiatief. We bedoelen hier de gids uit 1911 van de autofabrikant 'Auto-Métallurgique', met sociale zetel te Brussel, die te Marchienne du Pont produceerde. Die 'Guide Routier Métallurgique', waarvan we twee edities kennen, bestaat uit raadgevingen aan automobilisten, voorstelling van eigen produkten en kant en klaar uitgestippelde reistrajecten. Wat die gids wel interessant maakt is de lijst van alle Belgische motorfiets- en autobezitters. Het is trouwens aan deze mensen

(41) Dat komt er wel tussen 1957 en 1960 met een drieluik : Vlaanderen, Wallonië en Luxemburg, en Nederland door Jozef Van Overstraeten.

(42) J. DAVID, *Reclame als bron voor de geschiedenis van de technieken*, Grimbergen, 1982, pp. 39-40. (Tentoonstellingscatalogus). De auteur bespreekt kort de eerste uitgave van de gids van de bandenfabrikant Englebert uit 1905. Hij wijst erop dat de publiciteiten die erin voorkomen een interessante bron vormen.

dat de uitgever gratis zijn gids opstuurde. Dat het gebruikte formaat van deze gids vrijwel identiek is aan dat van de Franse Michelin gidsen kunnen we moeilijk als toeval aanvaarden. Hierbij moeten we nog een initiatief voegen dat te Parijs werd uitgegeven, maar dat ons inziens beter bij de 'Belgische' gidsen wordt gerekend. Het betreft : 'Guide en Belgique' uitgegeven door het commercieel agentschap van de Belgische Spoorwegen te Parijs, speciaal voor de Franse toerist. Het is dus duidelijk een Belgische uitgever. De vierde druk verscheen omstreeks 1912; de auteur ervan was vermoedelijk Libouton, want die was toen het diensthoofd van het vernoemde agentschap.

Die gids omvatte een reisplan voor vijftien dagen verblijf in België met de tarieven van het spoor en een mooie bijlage illustraties. Hieraan werd ook een losse hotelgids gevoegd die echter meestal ontbreekt. Een kleurige reclameboodschap voor een Frans merk van tikmachines is de enige opgenomen publiciteit. Wanneer die gids voor het laatst heruitgegeven werd is ons niet duidelijk; in het Interbellum is men er vermoedelijk nog wel een tijdje mee doorgaan. Vermoedelijk stopte men er pas mee toen de 'Office nationale Belge du Tourisme', gesticht in 1924, brochures voor België begon te publiceren. Men kon dan deze publicaties verdelen.

Vanuit Nederland werden er maar weinig pogingen ondernomen om een reisgids betreffende de zuidelijke buur samen te stellen. We wezen reeds op de Nederlandse versie van de gids van Castaigne die te Amsterdam verscheen.

Een oudere reeks is wel de zogenaamde 'Plantenga's Reisboeken', genoemd naar de auteur P. Plantenga die ook de uitgever ervan was. Daarin verscheen een deel voor België. Van dat werk hebben we de vierde druk uit 1879 kunnen raadplegen. Uit de 'voorrede' blijkt dat de auteur naast zijn eigen notities vooral de bestaande gidsen, zoals Baedeker en Grieben, gebruikte voor de opmaak van zijn gids. We zouden zelfs durven spreken van een officieuze Nederlandstalige bijgewerkte vertaling van de Baedekergids. Zelfs sommige kaartjes van deze laatste werden zondermeer overgenomen. Het is dan ook overbodig deze in het rood gebonden gids verder voor te stellen daar de structuur van de Baedeker-reeks reeds werd doorgelicht. Waarschijnlijk verdween deze gids vrij vlug van de markt en het is ook niet onmogelijk dat betwistingen betreffende auteursrechten hieraan ten gronde lagen (43).

(43) In dezelfde reeks verscheen ook een deel voor Nederland, dat zou in 1883 voor het laatst verschenen zijn. Cfr. : *Een eeuw wijzer : 100 jaar A.N.W.B. 1883-1983*, Den Haag, 1983, p. 127.

Meer origineel werk lijkt ons de 'Reiswijzer voor België en Luxemburg voor Automobilisten, Motorrijders en Wielrijders'. Uitgever was de Koninklijke Nederlandse Toeristenbond (A.N.W.B.). Dit werk was in 1938 reeds aan een tiende gewijzigde druk toe. De klemtoon ligt hierin voornamelijk op een aantal kant en klaar voorbereide reisroutes. Achteraan zijn plattegronden van belangrijke steden, vergezeld van beknopte informatie, opgenomen.

Bij dit overzicht past het wellicht om een aantal voorzichtige bedenkingen over de reisgids te formuleren. Het viel ons op dat we de reisgids voor België kunnen opdelen in drie categorieën. De ruim gedocumenteerde gidsen die de toerist per lokaliteit zowat alle mogelijke informatie verschaffen, zijn het oudste type. De 'Baedeker' gids kan, en het was waarschijnlijk voor sommigen effectief zo, hiervoor als modelvoorbeeld fungeren.

Als tweede groep beschouwen we de gidsen die niet zo uitvoerig documentatie verschaffen maar die eerder een sfeerbeeld willen scheppen. Dat hiervoor gretig gebruik werd gemaakt van tekeningetjes, en later van foto's, ligt dan ook in de lijn van de verwachtingen. Typevoorbeeld hiervoor waren wel de 'Castaigne'-gidsen.

De derde categorie, wiens ontstaan nauw verbonden is met de verspreiding van de auto, is de zogenaamde 'Guide Routier'. In die gidsen ligt het accent op autowegen en op beknopte, bijna in steekkaartenvorm gegoten, informatie per lokaliteit. De meeste uitgevers van dergelijke gidsen zijn te situeren in de automobielnijverheid, meestal als fabrikant van autobanden. De baanbreker op dat gebied, en meteen het lichtend voorbeeld voor anderen, was de firma Michelin. Het is opmerkelijk dat de eerste groep stilaan werd verdrongen door de laatste. Dat zou eventueel kunnen wijzen op een gewijzigd karakter van het toerisme.

Als plaatsen van uitgave springen vooral de grote centra in het oog : Londen, Parijs, Leipzig, Koblenz, Berlijn en Brussel. Dat veel gidsen anoniem verschijnen, wijst misschien wel op groepswerk. Zelfs de bekende gidsen van Baedeker vermelden laconiek Karl Baedeker als samensteller, zelfs na diens overlijden. Vooral na W.O. I wordt de naam van de auteur slechts sporadisch vernoemd. Het is trouwens onze indruk dat de meest succesvolle periode voor de gids dan reeds voorbij is. Opmerkelijk is het hoeveel reeksen langer dan voorheen wachten vooraleer te herdrukken. De oorzaak voor die afgang van de reisgids tijdens het Interbellum is niet direct aanwijsbaar. Een mogelijke reden is het ontstaan in die periode van een nationale dienst

voor het toerisme (44). Door die dienst werden heel wat rijk geïllustreerde en praktische brochures ter beschikking gesteld van de toerist. Vooral het feit dat het merendeel van die uitgaven gratis te bekomen waren, zal de commerciële uitgevers in een minder gunstige concurrentiepositie geplaatst hebben. Een laatste relance voor de commerciële gids werd eigenaardig genoeg geboden door de oorlog zelf. Veel gidsen besteedden speciale aandacht aan het verwerken van de gevolgen en de toeristische mogelijkheden van dat internationaal conflict (45). Zelfs Michelin lanceerde in die optiek 'buitenreeks' gidsen.

Waarschijnlijk zijn om louter commerciële redenen heel wat uitgaven niet expliciet gedateerd. Zo kon men ze vrij lang verkoopbaar houden. Een periodiciteit van omwerken lag trouwens niet strict vast en zal dus steeds minder en minder regelmatig worden. Toch opperden de uitgevers dat het zeker de moeite loonde om zich de meest recente editie aan te schaffen. Een kleine wijziging zou volstaan om de aankoopprijs te recupereren.

Dat de gidsen terzelfdertijd Nederland, België en Luxemburg afhandelden, is niet verwonderlijk. Die landen werden waarschijnlijk te klein bevonden om afzonderlijk beschreven of bezocht te worden. Ook de historische banden tussen de Beneluxlanden zullen wel een rol hebben gespeeld. Afgaande op het aantal Nederlandstalige gidsen blijken dergelijke toeristen eerder zeldzaam te zijn geweest. Daarenboven zijn die gidsen bijna steeds vertalingen en dus niet bijster origineel. Engelstalige gidsen zijn er overvloedig uitgegeven, maar die zijn bij ons schaars bewaard gebleven.

De reisgids kan in diverse opzichten een belangrijke bron vormen voor wetenschappelijk onderzoek. Natuurlijk moet men voorzichtig zijn met de geboden informatie en bij voorkeur vergelijken met andere bronnen. Maar zijn die alternatieve bronnen wel altijd voorhanden en zijn die op hun beurt dan meteen onfeilbaar ?

Toch blijft voorzichtigheid geboden : 'Wat zelfs de uitvoerigste gidsen in dien aard aanbieden is meestal verbazend onvolledig en on-

(44) Deze dienst kende diverse benamingen : 1922, Office National Belge du Tourisme; 1925, Conseil Supérieur du Tourisme; 1931, Office Belgo-Luxembourgeois du Tourisme; 1940, Commissariat Général au Tourisme.

Memorial du Royal Touring Club de Belgique, 1895-1955, Brussel, T.C.B., 1955, pp. 202, 224, 229-230, 237, 262. Trouwens ook de voorloper van deze nationale dienst voor toerisme, de 'Ligue Belge de Propagande pour attirer les visiteurs étrangers', gesticht in 1908, publiceerde reeds toeristische brochures.

(45) Zie het werk geciteerd onder noot 1.

nauwkeurig' (46). Voor de studie van het toerisme zelf zijn die toeristische handleidingen evenwel onmisbaar. Ze geven immers aan wat er kon bezocht en bekeken worden en dat werd waarschijnlijk opgevolgd door de toerist. Ideaal zou zijn indien we de gids konden confronteren met verschillende reisverhalen.

Horeca-informatie krijgt dikwijls een ruime plaats en gaat vergezeld met prijsinformatie. Men krijgt ook, soms vrij uitvoerig, een beeld van hoe een plaats er eens uitzag, met beschrijvingen van natuur, musea, kerken... Terloops willen we opmerken dat hierin ook wel een bron voor het museologisch verleden steekt. Vragen als : 'Waar was er een museum gevestigd, waaruit bestond de collectie ?' kunnen er mee een eerste antwoord krijgen. Veel uitgevers beriepen zich trouwens op specialisten voor de 'kunstzaken'. Ook voor andere aspecten werden dikwijls specialisten terzake aangetrokken.

Illustraties zijn meestal niet zo overvloedig aanwezig en ook niet bijster origineel. Het zijn merendeel typisch toeristische plaatjes die men beter onder de prentbriefkaarten zoekt. De uitgever 'Ward and Lock' was die mening ook al toegedaan; hij ontleende zijn illustraties bij Nels en collega's.

Het kartografisch materiaal daarentegen lijkt ons wel interessanter te zijn. Naast een overzichtskaart van België zijn sommige steden op een afzonderlijke plattegrond afgebeeld. Of die altijd bijgewerkt werd, is een andere vraag.

Dat de opgenomen publiciteit voor autobanden, hotels, kranten en de meest uiteenlopende produkten op zichzelf interessant zijn, hoeft geen betoog. John David wees daar reeds op (47).

Dat zo'n bron met dergelijke, vrijwel onbenutte mogelijkheden nog nader bestudeerd en ontsloten zou moeten worden, is voor ons overduidelijk.

We poneren hier zeker niet dat alle reeksen werden voorgesteld. Een compleet overzicht kan er pas na jaren research tot stand komen. De belangrijkste hinderpaal hiervoor is de versnippering van het aanbod over verschillende bibliotheken en verzamelingen, waar de gidsen dan nog op vrij uiteenlopende wijzen gecatalogeerd worden.

(46) *Jaarboek 1930 V.T.B.*, p. 249.

(47) Zie noot 42.

BIJLAGE

Wij hebben de reeksen zo veel mogelijk voorgesteld met twee titels, namelijk van de oudste en van de laatste ons gekende editie. Indien er tussenin een andere titel of auteur is geweest hebben we die gewijzigde versie ook weerhouden.

AGENCE COMMERCIALE EN FRANCE DES CHEMINS DE FER DE L'ETAT-BELGE

[LIBOUTON]

Guide en Belgique, Edition officielle illustrée de 80 photogravures. Parijs, Agence Commerciale en France des Chemins de Fer de l'Etat-Belge [1912]⁴.

A.N.W.B. REISWIJZER

N.

Reiswijzer voor België en Luxemburg voor Automobilisten, Motorrijders en Wielrijders. s.l., A.N.W.B., 1938¹⁰.

BAEDEKER

BAEDEKER (Karl).

Belgien. Handbüchlein für Reisende. Koblenz, Baedeker, 1839¹.

BAEDEKER (Karl).

Belgien und Luxemburg. Handbuch für Reisende. Leipzig, Baedeker, 1930²⁶.

Engelstalige versie : 1869¹-1931¹⁶.

Franstalige versie : 1859¹-1928²⁰.

Bibliografie : zie het werk vermeld onder voetnoot 13.

GUIDES BELGES

DERIE (L.).

Belgique et Grand-Duché de Luxembourg. Brussel, T.C.B., 1911².

DERIE (L.).

Belgique et Luxembourg avec une notice sur l'Exposition Universelle de Gand. Brussel, T.C.B., 1913³.

BLACK'S GUIDE-BOOKS

MORRIS (J.E.).

Black's guide to Belgium, with part of the Rhine and the Moselle. London, Adam and Charles Black, 1910⁷. [1922⁸].

GUIDE BLEU

MONMARCHE (M.) e.a.

Belgique et Luxembourg. Londen, Mac Millan en Parijs, Hachette, 1920¹.

TILLION (Mme E.L.).

Belgique et Luxembourg. Parijs, Hachette, 1935³.

BLEU GUIDES

MUIRHEAD (F.) en MONMARCHE (M.).

Belgium. Londen, Mac Millan en Parijs, Hachette, 1924² (1929³).

GUIDE CASTAIGNE

N.

La Belgique à vol d'oiseau, guide de l'excursionniste au point de vue historique, descriptif et pittoresque. Brussel, A. Castaigne, [1905].

N.

A bird's eye view of Belgium, historical, descriptive and picturesque, Guide for excursionists. Brussel, A. Castaigne, [1897].

N.

België in vogelvucht. Amsterdam, Van Holkema en Warendorf, s.d.

GUIDES CONTY

CONTY (Henry A. de).

La Belgique Circulaire. Parijs, Office des guides Conty, 1876².

CONTY (Henry A. de).

La Belgique en Poche, Parijs, de Conty, 1885⁵.

N.

Belgique Luxembourg. Parijs, P. Melottée, 1926.

COOK

N.

Guide to Belgium and Luxemburg. Londen, Thomas Cook and Son, 1938¹².

GUIDES DIAMANT (COLLECTION DES GUIDES JOANNE)

DU PAYS (A.J.).

Itinéraire descriptif, historique, artistique et industriel de la Belgique. Parijs, Hachette, 1863¹.

JOANNE (P.).

Belgique. Parijs, Hachette, 1881.

N.

Nord et Belgique. Parijs, Hachette, 1935.

GUIDE ENGLEBERT

[MONNET (A.) & GROETAERS (L.).]

Guide Englebert illustré, Belgique Hollande Grand Duché de Luxembourg. Luik, 1905¹. (1906²).

GIRAULT-GILBERT

GIRAULT (Paul Louis).

Les Centres de Tourisme en Belgique. Brussel, Girault-Gilbert, [1936]¹.

Die verschillende centra werden afzonderlijk behandeld in een reeks :

Weekend au ...

[GIRAULT (Paul Louis)]

Baangids van België [en] 't Groothertogdom Luxemburg en aanpalende streken. Brussel, Girault Gilbert, [1938].

GRIEBENS REISEFUHRER

FIEDLER (O.).

Belgien und Holland. Berlijn, A. Goldschmidt, 1898⁷.

FIEDLER (O.).

Belgien. Berlijn, A. Goldschmidt, 1912-1913¹³.

N.

Belgien und Luxemburg. Berlijn, Grieben Verlag, 1930¹⁶.

Engelstalige versie : Grieben's Guide Books.
Franstalige versie : Guides Grieben.

THE LITTLE GUIDES

ANDREWS (Claude E.A.).

Belgium. Londen, Methuen & Co, 1932¹.

MAES

N.

Maes Guide to Belgium and adjacent countries. A practical manual for the tourist. Brussel, P. Maes, 1892².

PLANTENGA'S REISBOEKEN

PLANTENGA (P.).

België. Handboek voor reizigers. Zutphen, P. Plantenga BZN, 1879⁴.

GUIDE ROUTIER METALLURGIQUE

N.

Guide Routier Métallurgique, Edition 1911-1912. Brussel, S.A. L'Auto Métallurgique, 1911¹.

N.

Guide Routier Métallurgique, Edition 1913. Brussel, S.A. L'Auto Métallurgique, 1913².

De editie 1914 is identiek aan voorgaande, met een los voorvoegsel.

GUIDE MICHELIN

N.

Guide Michelin pour la Belgique. Parijs, Michelin, 1904¹.

N.

Guide du pneu Michelin Belgique Luxembourg Hollande. Clermont-Ferrand, 1938-1939²².

MURRAY

N.

A Handbook for travellers on the Continent : being a guide through Holland, Belgium, Prussia and Northern Germany and along the Rhine from Holland to Switzerland. Londen, J. Murray, 1840³.

N.

A Handbook for travellers in Holland and Belgium. Londen, J. Murray, 1876¹⁹.

GUIDE REMISCH

REMISCH (J.).

Guide pratique de la Belgique. Brussel, A. De Boeck, 1931[1].

SOUTHERN RAILWAY

N.

Ostend and the Coast of Belgium. Londen, the South Eastern and Chatham Railway, 1922¹.

N.

Belgium, her cities and her coast. Londen, The Southern Railway of England, 1936¹².

GUIDES THOLIER (= GUIDES ROUGES)

N.

Nord de la France [et] Belgique. Parijs, Tholier, 1929⁸.

VADEMECUM

SCHELER (Edmond).

Vademecum du Voyageur et du Touriste en Belgique : Guide de Poche Illustré. Brussel, E. Scheler, 1903³. [1901¹].

SCHELER (Edmond).

Vademecum du Voyageur et du Touriste : Guide de Poche Illustré. Brussel, E. Scheler, 1907⁷.

WARD- LOCK & CO'S TOURIST HANDBOOKS

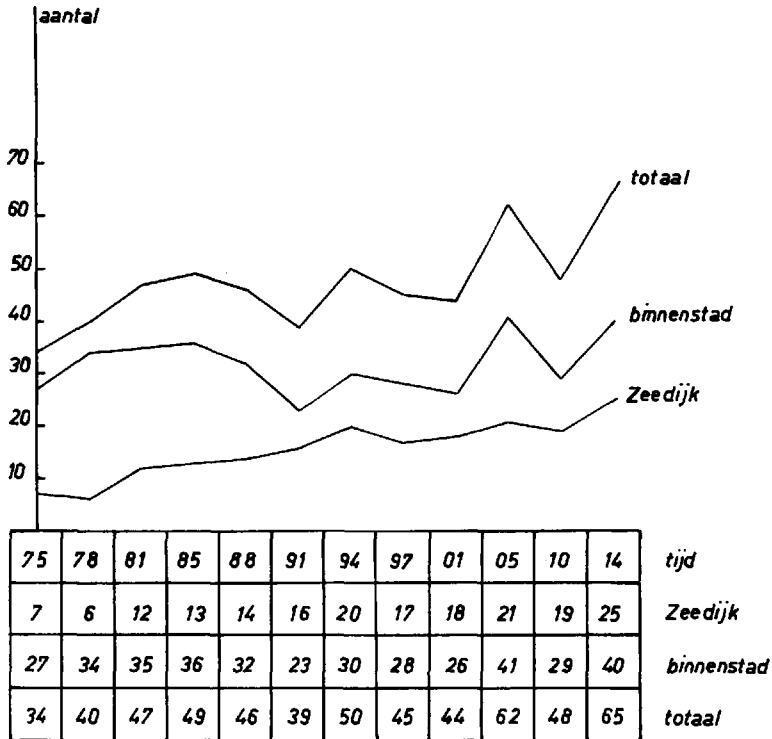
N.

Guide to Belgium, including the Ardennes and Luxemburg. Londen, Ward and Lock, 1906⁵.

N.

Handbook to Belgium. Londen, Ward Lock & Co, [1930]⁹.

B4: Aantal hotels volgens de Baedekerreeks.

Deze grafiek illustreert wat men ondermeer bereikt door opeenvolgende uitgaven van een bepaalde reisgidsuitgever, nl. de Baedeker reeks, te vergelijken. Hier werden het aantal hotels binnen Oostende opgeteld. Kritiek op deze werkwijze is vooral dat kleine en grote hotels dooreen worden geteld en dat bij fusie van twee hotels de statistiek een vertekend beeld weergeeft. Beter ware dus met de notie bedden te werken, maar dat is een gegeven dat niet zo gemakkelijk in het bronmateriaal voorkomt. Hoe dan ook, in ieder geval toont de grafiek aan dat er een geleidelijke stijging was van het aantal uitbatingen binnen dat bepaald toeristisch oord.

(Uit : M. CONSTANDT, *Evolutie van het toerisme te Oostende (1874-1914)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling R.U.G., 1980, promotor : Prof. Dr. R. Van Eenoo, bijlage b4).

Marc Constandt, Stokersstraat 10, 8400 Oostende